

11003007
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА

СИСТЕМА І СТРУКТУРА

СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ:

ПАМ'ЯТІ АКАДЕМІКА Л.А. БУЛАХОВСЬКОГО

Збірник наукових праць

НАЦІОНАЛЬНА
ПАРЛАМЕНТСЬКА
БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНИ

КИЇВ
ЗНАННЯ УКРАЇНИ
2006

Обов'язковий примірник

29086882
115
115
115

Редакційна колегія:

В.І. Гончаров, канд. філол. наук, професор (відповідальний редактор);
А.М. Григораш, канд. філол. наук, доцент (відповідальний секретар);
М.Я. Брицин, докт. філол. наук, професор;
Л.П. Іванова, докт. філол. наук, професор;
Ф.О. Нікітіна, докт. філол. наук, професор;
Н.І. Озерова, докт. філол. наук, професор;
М.Я. Плющ, докт. філол. наук, професор;
О.О. Тараненко, докт. філол. наук, професор;
Л.С. Віннічук, канд. педагог. наук, доцент;
О.І. Дашенко, канд. філол. наук, доцент;
М.П. Дворжецька, канд. філол. наук, професор;
Т.І. Плужнікова, канд. філол. наук, доцент;
Т.В. Слободянюк, канд. філол. наук, доцент;
М.М. Тягунова, канд. філол. наук, доцент;
Н.В. Хруцька, канд. філол. наук, доцент.

Рецензенти:

Н.Л. Іваницька, докт. філол. наук, професор;
Є.А. Карпіловська, докт. філол. наук;
Т.Ю. Ковалевська, докт. філол. наук;
Л.М. Полюга, докт. філол. наук, професор;
О.А. Сербенська, докт. філол. наук, професор.

С40 Система і структура східнослов'янських мов: Пам'яті академіка Л.А. Булаховського: Зб. наук. праць (Редкол.: В.І. Гончаров (відп. ред.) та ін. — К.: Знання України, 2006. — 316 с. Бібліогр. в кінці ст. — Укр., рос.
ISBN 966-7201-26-0

У збірнику вміщено наукові праці докторантів, аспірантів, професорсько-викладацького складу мовознавчих кафедр Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова та інших вузів України з актуальних проблем східнослов'янського мовознавства. Тематика статей охоплює питання граматичної будови і лексичного складу східнослов'янських мов, етимології і словотвору, історії і взаємодії мов, культурології і стилістики. Об'єктом лінгвістичного аналізу виступають структурні одиниці різних рівнів мовної системи. У полі зору мовознавців питання фонетики, морфології, синтаксису, лексикології, термінології та лексикографії.

Для викладачів, аспірантів, студентів філологічних факультетів, учителів української та російської мов середніх шкіл та гімназій.

ББК 81.2я43

СПІВВІДНОШЕННЯ КАТЕГОРІЙ ВИДУ ТА ЧАСУ В ДІЄСЛОВАХ БАГАТОКРАТНО-ДИСТРИБУТИВНОЇ І РОЗПОДІЛЬНОЇ ДІЇ

Поняттєвий зміст (сигніфікат) семантичної категорії аспектуальності втілюється насамперед у дієслівну категорію виду. Денотативна віднесеність зумовлює функціональне роздвоєння слова: з одного боку, воно призначене для ідентифікації предмета думки (позначуваного), а з іншого — для виконання певної функції в реченні. Взаємодія граматики і лексики виявляється в усіх граматичних категоріях, але особливо помітна вона у категоріях семантизованих, менш формальних, до яких належать і дієслова. Назва поняттєвої категорії аспектуальності становить граматична категорія виду, а на її периферії перебуває функціональна семантична категорія способу дієслівної дії.

У статті дослідженню підлягають дієслова багатократно-дистрибутивної і розподільної дії (далі БДД і РД), зокрема розглядається їх семантика, що відображає способи перебігу дії в часі.

Дослідники, слідом за О.М. Пешковським, трактують вид як категорію, що визначає перебіг дії в часі (4; 15), а видові значення пов'язують не з дійковою темпоральною локалізацією дії, а з її внутрішньою темпоральною наявністю, як вона реалізується мовцем. Тобто ідея часу в значеннях способу вияву дії розглядається як внутрішня інгерентна ознака самої дії: вона її перебіг та розподіл. Мова йде про такі значення, як тривалість/раптовість, перерваність/неперерваність, наявність/відсутність внутрішньої межі часу. Вид та час протиставляється як «дейктична» та «семантична» категорії (у концепції Є. Куриловича [2;91]) або як «шифтери» та «нешифтери» (у Р.О. Якобсона [6;34]).

Враховуючи те, що мовні значення завжди дають не механічну копію дійсності, а її та відображення у своєрідному переломленні свідомістю людини, Ю.С. Маслов пропонує тлумачення аспектуальних часових значень як таких, що відображають ту чи іншу оцінку характеристику мовцем позначуваної дієсловом дії з огляду на її перебіг у часі, але безвідносно до моменту мовлення. На його думку, граматична категорія виду не потребує певних вузьких семантичних формулювань. Поняття виду вчений пов'язує з ідеєю тлумачення межі дії чи з протиставленням лінійної (точкової, курсивної, комплективної) дії (3;11). Конкретного переліку аспектуальних значень, які виражає категорія виду в різних мовах світу, у лінгвістичних дослідженнях досі немає. Категорія виду в різних мовах характеризується різноманітністю не тільки зовнішніх форм свого вираження, а й значною універсальністю внутрішнього змісту. Як зазначив Серебряников, складність проблеми граматичного виду полягає в тому, що вона, на відміну від категорії часу, ґрунтується не на однакових за своєю природою та сутністю ознаках, а на певній сумі характеристик дії, кожна з яких потребує спеціального вивчення (5; 16). Іншими словами, перебіг та розподіл дії в часі виражаються як категоріальні видові значення, але в різних мовах ці значення конкретизуються в різних напрямках.

Порівняно з центральними власне-дієслівними категоріями часу і способу вид є найбільш «внутрішньою», «захованою» в лексичному значенні дієслова граматичною категорією. Зовнішнім виявом категорії виду є її органічний зв'язок із категорією часу. Видове і часове значення взаєморегулюються певними лексико-граматичними обмеженнями у функціонуванні цих категорій.

Хоча категоріям виду і часу притаманна тісна взаємодія, проте вони розмежовуються в семантичному і формально-граматичному планах. У темпоральних значеннях загальна ідея часу модифікується в локалізацію позначуваної дії або стану на осі часу, насамперед у їх орієнтації щодо моменту мовлення. Через те темпоральні значення є значеннями дейктичними, орієнтаційними. На противагу темпоральним значенням, видові значення позбавлені дейктичної, орієнтаційної спрямованості. У видових значеннях ідея часу виявляється не як зовнішня орієнтація, а як внутрішня властивість позначуваної дії або стану. На думку І.Р. Вихованця, грамеми виду і часу вказують на характер внутрішньої і зовнішньої якостей динамічної ознаки, вираженої дієсловом (1;24).

Формально-граматичний план розмежування взаємопов'язаних категорій виду і часу стосується різної організації зовнішніх форм вираження граматичних значень. Для категорії виду характерна концентрація засобів вираження в префіксальній-суфіксальній частинах дієслівного слова, тоді як для категорії часу — у флексійній частині, яка найбільшою мірою спрямована на вираження синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень між компонентами речення.

У мовленні аспектуальні, темпоральні і таксисні значення тісно переплітаються одне з одним, виступаючи як компоненти комплексного семантичного цілого.

Аспектуальність у цілому розуміється як функціонально-семантична категорія, змістом якої є характер перебігу дії, а засобами її вираження є морфологічні, словотворчі і лексичні засоби, а то й деякі синтаксичні.

Дієслова доконаного виду БДД і РД відображають дію, якій притаманна внутрішня межа і яка характеризується цілеспрямованістю суб'єкта (при тому множинного). У першому випадку результативний стан настає тоді, коли досягається внутрішня межа: *посохнути, померзнути, пережовкнути, повмирати, попухнути, помокнути, погноїти*. Наприклад: Посохнути, док.1. Стати, зробитися сухим, утратити вологу (про все або багато чогонбудь), висохнути, засохнути. Довге шовкове волосся — посіклося, посивіло, посохло, як трава серед зими; повне личко порізали глибокі заморозки (Мирний, I, 1954, 50). 2. Ставши сухим, зів'янути, загинути від несприятливих умов, пошкодження і таке інше (про рослин). 3. перен. Дуже схуднути (про людей, руки, ноги тощо). СУМ, Т.VII, с.354.

У другому випадку результативний стан настає тоді, коли множинним суб'єктом досягається поставлена мета: *побагатіти, поставати, порозживатися*. Наприклад: Поставати, док. стати, зробитися кимсь або якимсь (про всіх або багатьох). Мої дві близькі сусідки й товаришки поставали вчительками в сільських школах (Нечуй-Левицький, IV, 1956, 83). СУМ, Т.VII, с.312.

Отже, дієслова БДД і РД передають зміну стану, тобто при нормальному розвитку дії у певній ситуації рано чи пізно настає результат або новий стан.

Дієслова зі значенням миттєвої розподільної дії виражають миттєву зміну стану: *покам'яніти, поторопіти, поникнути, позамирати*. Наприклад: Поторопіти, док., сторопіти (про всіх або багатьох). Нараз усі встали, поторопіли та неначе прикипіли до місця, бо Малий Митруньо так крикнув, аж відгомін пішов по суду (Март., III, 1954, 157). СУМ, т VII, с.418.

Значення кінцевої межі дії, процесу, тривання стану закладено в слові і реалізується як послідовність фаз розвитку. Кожна фаза процесу співвід-

носиться з певним станом його учасників. Стан, породжуваний однією з фаз, продовжується в інших фазах, які співвідносяться з крайніми часовими точками — коли процес ще не почався та коли він уже закінчився. Характеристикою стану також є послідовність часових фаз.

Час вимірюється інтервалами різної тривалості. Точка і момент часу — це також інтервали. Як писав О.М.Пешковський, «миттєвість ми сприймаємо як дуже короткий відлік часу і легко уявляємо собі початок, тривалість і кінець цього відліку» [189, 84].

Дієслова БДД і РД можуть виражати дії (ситуації), обмежені кількісним результатом. Обмеження реалізується як:

1) «тривалий процес із кінцевим обмеженням у часі»: *попоходити, попитивати, поповодити, пополамати, пополазити*. Наприклад: *Попоплакати*: док., розм. Плакати багато разів, тривалий час; наплакатися добре. Провела його за село, того чоловіка, попоплакала... (Вовчок, I, 1955, 12). СУМ, т VII, с.912;

2) «перебіг дії час від часу, протягом тривалого часу» (словники подають як друге значення): *похруммати, похлебати, посушити, поорати, пососати, поцаїсти, поламати, поточити, поклювати, похвилювати, половити, покляїти, порозважатися, подутися*. Наприклад: Половити, док., перех. 1. Зловити всіх або багатьох. 2. Ловити якийсь час. У ямі виникає та річка, що ось зараз за училищем, де під час великої перерви або після занять людина скупатися, повудити рибу, половити раків (Бахмут, Щасл. день, 1951, 115). СУМ, т VII, с.89;

3) виконання дії з метою налаштування на результат — «влаштуватися надовго»: *повсідатися, порозлягатися, порозсідатися, порозміщатися*. Наприклад: Позасідати, док. 1. Перех. Сісти де-небудь, улаштувавшись зручно, надовго (про всіх або багатьох). Тепер в минулому людей повсідило, ті входять, ті виходять, а деякі позасідали вже надовго, либонь на цілу ніч. (Леся Укр., III, 1952, 560). 2. Перен. Засісти надовго, приступивши до якої-небудь роботи. Позасідати за книжки. СУМ, т VI, с.797.

Іншого параметру ситуації передають дієслова БДД і РД із значенням:

1) повторюваної дії у поєднанні із прислівниками заново, повторно, по-іншому: *перемазати, перемостити, перемішати, переміняти, перемітати, перемітити, поперечитувати, поперемивати*. Наприклад: Перелічити: док., перех. 1. Робити підрахунки, підраховувати, рахувати всіх або все. 2. Перерахувати ще раз, повторно або заново, по-іншому. — Розспівався! — Сердиться ватаг і наново перелічує карби. (Коцюб., II, 1955, 325). СУМ, т VI, с.218;

2) надмірної дії: *посохнути, померзнути, перекрохмалити, перекопівити, перемучити, передушити, пережовкнути*. Наприклад: Померзнути, док. Дуже замерзнути, відчувши холод (про всіх або багатьох). Мотря та заміка її, жапілися на проклятуший мороз.. Вони сиділи на печі, а то й померзли (Мирний, 2, 1954, 210) СУМ, т VII, с.116.

Перебіг дії, отже, визначається досягненістю результату, хоча він може бути проміжним для процесу в цілому. Наприклад: Позасідати на цілу ніч — це обов'язково, що вранці та вдень перестануть засідати — ситуація зміни налягає в тому, що ніч минула. Обмеженість може бути визначеною (ціла ніч) або невизначеною («тривалий час», «час від часу»).

Дієслова БДД і РД з просторовим значенням виражають дію множини суб'єктів або обмежений процес, ситуацію, що триває відповідний інтервал часу. Сюди належать дієслова, що реалізують значення вихідного

положення (розміщення у просторі); перехід (динамічну дугу); завершене результативне переміщення.

Динамічний інтервал поділяється на кілька фаз: «початок руху» або «початок динамічного переміщення» чи «тривале динамічне переміщення».

Значення «розміщення у просторі» мають дієслова БДД і РД *посідати, полягати, повсідатися, порозміщатися*. Наприклад: *Порозміщатися, док. Розміститися де-небудь (про всіх або багатьох). Тісенько усі порозміщалися, лише одна (дівчина) стояла біля вікна і задумливо дивилася крізь скло (Головко, II, 1957). СУМ, Т.VII, с.275.*

Ці дієслова передають дію чи результативний стан, що триває в точці відліку.

З цією групою зближуються дієслова БДД і РД, що означають «початок руху, пересування»: *повставати, покликати*. Наприклад: *Повставати, док. 1. Устати, підвестися з місця (про всіх або багатьох). Разом повставали [запорожці], коней посідлали, Поїхали визволяти Катриного брата (Шевч., II, 1963, 151). 2. Вийти з чого-небудь, висадитися (про всіх або багатьох). СУМ, Т.VI, с.693.*

Ці дієслова відображають початок дії, яка через зовсім короткий час припинилася, досягнувши результативного стану. Початок дії та кінцевий результат знаходяться майже в одній точці відліку.

Семантичне близькі до них дієслова БДД і РД, які мають значення «початок динамічного пересування»: *пострибати, поплигати*. Наприклад: *Пострибати, док. 1. Почати пересування стрибками, підстрибуючи, попрямувати кудись. Замахала (Марина), Неначе крилами, руками, І пострибала ... У поле, виючи, мов звір (Шевч., 2, 1963, 121) 2. Стрибати якийсь час. 3. Зстрибнути з чого-небудь або скочити на щось (про всіх або багатьох). СУМ, Т.VII, с.380. Причому, початок динамічного пересування та кінцевий результат знаходяться в різних точках відліку.*

Значення «тривалого динамічного переміщення» виражають дієслова БДД і РД: *поповозити, попотягати, попоходити, попоїздити* та ін. Наприклад: *Попоїздити, док., розм. їздити тривалий час; поїздити багато. Довгенько-таки попоїздили, ще раз перевернулись, поки натрапили на шлях (Стор., I, 1937, 106). СУМ, Т.VII, с.216.*

Дія в розвитку, передана такими дієсловами, виражає діяльність суб'єкта, спрямовану на досягнення мети.

«Завершене (граничне) результативне переміщення» передають дієслова *понабігати, понаїжджати, позбиратися, посходитися*. Наприклад: *Понабігати, док. Прибігти, прийти в яке-небудь місце (про багатьох). З далеких сіл понабігали підводи, нічної доби частували в лісі (Горд., Чужу ниву, 1947, 300). СУМ, Т.VII, с.141. Початок дії та чітко виражений кінцевий результат реалізуються в різних точках відліку.*

Дієслова БДД і РД доконаного виду мають ознаку результативності: позначають дію, яка досягла своєї внутрішньої межі у певний момент як її граничного результату. Ці дієслова відображають означеність часу — настання та завершення фази результативного стану.

Отже, значення дієслів багатократно-дистрибутивної і розподільної дії реалізують значення часової локалізації дії та з її внутрішню темпоральну межу. Ці значення, що входять до семантичної структури дієслів на словниковому рівні, у мовленнєвих побудовах ускладнюються додатковими відтінками, зумовленими семантико-синтаксичними відношеннями між предикатом і поширювачами його складу в реченні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. — К.: Наук. думка, 1988. — 256 с.
2. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. 7-е изд. — М., 1956. — 510 с.
3. Кирилович Е. Заметки о значении слова // Кирилович Е. Очерки по лингвистике. — М.: Изд-во иностр. лит., 1962. — С. 237-250.
4. Маслов Ю.С. Очерки по аспектологии. — Изд. Лен. ун-та, 1984. — 312 с.
5. Серебренников Б.А. Категории времени и вида в чинно-угорских языках пермской и волжской групп. — М., 1960. — 28 с.
6. Якобсон Р.О. Шифтеры, глагольные категории и русский глагол. — В кн.: Принципы типологического анализа языков различного строя. — М., 1972. — 101 с.
7. СУМ Словник української мови: В 11-томах. — К.: Наукова думка, 1970-1980.

Л.М. Скриник

СИНТАКСИС І СЕМАНТИКА ВСТАВЛЕНИХ КОНСТРУКЦІЙ

У структурі речення сучасної української літературної мови представлені одиниці, що містять «додаткові, побіжні повідомлення, зауваження, які переривають основне висловлення за допомогою інтонації вставленості [1, с.89; 2, с.378; 3, с.231; 4, с.198]». Вони дістали в українській лінгвістиці назву вставлених, і залежно від своєї форми поділяються на вставлені слова, словосполучення і речення. Як видно з наведеного визначення, основним формальним критерієм виокремлення вставлених одиниць є їхня інтонація, іноді поряд з нею використовуються сполучники і сполучні слова. До їхніх семантичних ознак в лінгвістиці відносять здатність передавати додаткові, побіжні повідомлення, зауваження до логічного змісту всього речення або до його окремого члена, вони «є побіжними зауваженнями, асоціативними висловленнями, оцінками, виявами ставлення до явищ, експресії [1, с.89; 2, с.378; 3, с.231; 4, с.198]». Як видно, наведені діакритичні ознаки вставленості не дають чіткого протиставлення вставлених і вставних конструкцій, приєднувальних і навіть відокремлених. (Пор. Приєднувальна одиниця «передає додаткове повідомлення, зауваження, пояснення [1, с.523]». — відокремлені «напівпредикативні одиниці передають додаткове до основного повідомлення [1, с. 79]», «пояснювальні (уточнювальні) відокремлені члени... вступають в односторонній зв'язок із пояснювальним словом, уточнюючи, конкретизуючи його зміст» [1, с. 79]», «вставні слова, словосполучення і речення — мовні одиниці, що виявляють ставлення мовця до висловлюваної ним думки (отже, інформаційно другорядні щодо змісту речення — Л.С.) і передають різні модальні значення [1, с. 89]». Загальною формальною рисою цих утворень, що також зближує їх із вставленими одиницями, є вказівка на їхнє інтонаційне виділення, швидкий темп висловлювання).

Це змушує або визнати всі згадані одиниці компонентами, різновидами одного семантико-синтаксичного класу, або ж піти шляхом пошуку розрізнявальних рис їхньої семантики.

На нашу думку, продуктивним є другий напрямок, про що свідчить не тільки історія граматичної думки, спрямована на категорійне протиставлення явищ відокремлення, приєднання, вставності і вставленості, [5, с.44; 6, с. 105; 7, с.184] але й дані інших мов, наприклад, англійської, у якій відокремлюються тільки ті означальні речення і звороти, які стоять при автосемантичних іменниках, а тому виконують не функцію уточнення, а функцію повідомлення додаткової інформації.